

Zois in »sirene«

Zois and the »Sirens«

Mojca JERNEJC KODRIČ¹

Izvleček

V članku je opisan prispevek Žige Zoisa k širjenju znanja o človeški ribici z lastnimi opažanji in s pošiljanjem primerkov tujim strokovnjakom. Predstavljena je Zoisova razprava 'Nachrichten von der im Dorfe Vir bey Sittich vorkommenden Fischart' (Poročila o vrsti ribe iz vasi Vir pri Stični), ki je bila leta 1807 objavljena v tedniku 'Laibacher Wochenblatt'.

Ključne besede: Žiga Zois, človeška ribica, Carl von Schreibers, Laibacher Wochenblatt, zgodovina naravoslovja.

Abstract

The article describes Sigismondo Zois' contribution to the dissemination of knowledge about the Olm (*Proteus anguinus*) by his own observations of this species and by sending specimens to foreign experts. The Zois' discussion 'Nachrichten von der im Dorfe Vir bey Sittich vorkommenden Fischart' (Reports on a Fish species from village Vir by Stična), which was published in 1807 in the weekly 'Laibacher Wochenblatt', is also presented.

Key words: Sigismondo Zois, *Proteus anguinus*, Carl von Schreibers, Laibacher Wochenblatt, History of natural history.

¹ Prirodoslovni muzej Slovenije / Slovenian Museum of Natural History, Prešernova 20, 1000 Ljubljana, Slovenija, mjernejc@pms-lj.si

Uvod

Zanimanje barona Žige Zoisa so med drugim vzbudile tudi človeške ribice (*Proteus anguinus*) ali »sirene«, kot jih je sam poimenoval. Pošiljal jih je naravoslovcem po Evropi, predvsem na Dunaj, med drugim pa tudi Društvu prijateljev naravoslovja v Berlinu (Gesellschaft naturforschender Freunde zu Berlin), katerega član je postal 28. oktobra 1782 (STESKA 1919). HOPPE (1984) kot datum sprejema v društvo navaja 22.10.1782. Človeške ribice je pošiljal tudi v Pariz (ZOIS 1807, prevod ALJANČIČ 1997; JUŽNIČ 2009d) in Ženevo (JUŽNIČ 2009d). Kot prvi je opazoval in preučeval njihovo vedenje in na osnovi večletnega opazovanja potrdil mnenje Joannesa Antoniusa Scopolija (1723–1788), da gre za odraslo žival samostojne vrste in ne zgolj njen larvalni stadij (ZOIS 1807; ALJANČIČ 1997; ALJANČIČ 2019).

Pošiljanje primerkov na Dunaj in Zoisova lastna dognanja o človeški ribici

Kot pred njim že Scopoli je tudi Zois pošiljal primerke človeških ribic naravoslovcem v tujino (ALJANČIČ in sod. 1993). Z njimi je oskrboval Carla Franza Antona von Schreibersa (1775–1852), ki jih je predstavil strokovni javnosti po vsem svetu (GROŠELJ 1933; ALJANČIČ 1997). Zoisu so človeške ribice prinašali domačini, ki so na te živali naleteli v okolici Stične, predvsem v kraškem izviru v vasi Vir (ZOIS 1807, prevod ALJANČIČ 1997; ALJANČIČ 1984; ALJANČIČ 2019), imenovanem Virski studenec. Tu jih je ob velikih povodnjih občasno naplavilo iz podzemlja na površje.

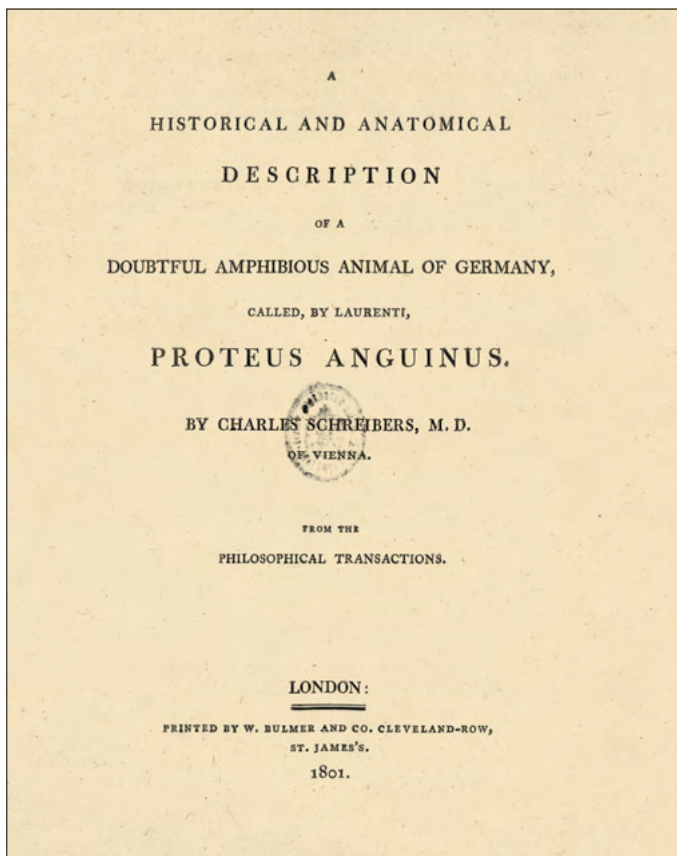
Schreibers je bil zdravnik in kasneje profesor zoologije na Medicinski fakulteti Univerze na Dunaju, od leta 1806 tudi direktor dvornega »Naravoslovnega kabineta« na Dunaju (današnji Naravoslovni muzej na Dunaju) (ALJANČIČ 1997). Ko se je leta 1795 lotil obsežne prenove muzejske zbirke, je odkril kozarec s primerkom človeške ribice (FREYER 1846; GROŠELJ 1933; ALJANČIČ 1991; ALJANČIČ in sod. 1993), ki ga je Scopoli poslal prof. Johannu J. Wellu na dunajsko Medicinsko fakulteto (FREYER 1846; ALJANČIČ 2019). Primerki, ki jih je Scopoli pred časom razposlal različnim naravoslovcem, so namreč ostali pozabljeni, saj je žival večina strokovnjakov imela zgolj za ličinko kakega pupka (ALJANČIČ 1991, 2007; SOBAN 2004; ALJANČIČ 2019). Leta 1795 je Schreibers prek Petra Jordana (1751–1827), profesorja naravoslovja na Medicinski fakulteti dunajske univerze, navezal stik s Zoisom (FREYER 1846; GROŠELJ 1933; ALJANČIČ 1984, 1991; ALJANČIČ in sod. 1993). Prosil ga je za nove primerke, da bi jih lahko podrobneje raziskal (GROŠELJ 1933; ALJANČIČ 1997). Schreibers je tako kot prvi seciral človeške ribice in jih natančno anatomsko preučil (ALJANČIČ 2019). Leta 1801 je objavil razpravo v 'Philosophical Transactions' londonske Kraljeve družbe (SCHREIBERS 1801). V knjižnici Narodnega muzeja Slovenije je pod signaturo II. 5135 shranjen posebni odtis te razprave (slika 1) s Schreibersovim posvetilom Zoisu (slika 2). Objava je tako človeški ribici kot tudi samemu avtorju prinesla mednarodno slavo (GROŠELJ 1933; ALJANČIČ 1998). S predavanji, najprej leta 1800 v londonski Kraljevi družbi in nato v Parizu, na katerih je predstavil izsledke svojih raziskav, je Schreibers navdušil naravoslovce in za človeške ribice so se začeli zanimati po vsem svetu (FREYER 1846; GROŠELJ 1933; ALJANČIČ 1991; ALJANČIČ in sod. 1993). Naročila za primerke so prihajala od vsepovsod, in kot navajajo HOCHENWART (1838), za njim ALJANČIČ (1991) in ALJANČIČ in sod. (1993), naj bi jih samo Schreibers po svetu razposlal okoli 300. Schreibersa je zanimalo, kakšne so žive živali in kako se vedejo, vendar je zaradi sprva neuspešnega prevoza živih osebkov na Dunaj lahko v svoji objavi

zgolj posredoval Zoisova opazovanja in ugotovitve (SCHREIBERS 1801). Kasneje so rešili težave s prevozom, tako da je človeške ribice Schreibers lahko začel tudi sam gojiti in preučevati (ALJANČIČ 1991). Preparirani primerki izgubijo določene telesne značilnosti, zato je dal Schreibers z namenom čim boljše predstavitve živali leta 1806 izdelati voščen model človeške ribice po živi živali (ALJANČIČ 1991; ALJANČIČ in sod. 1993). Izredno lep osebek, po katerem je bil izdelan voščen model, ni izhajal z Vira pri Stični, temveč iz bližnjega bruhalnika Rupnice (GROŠELJ 1933).

Večletna korespondenca med Schreibersom in Zoisom se je ohranila le deloma. FANINGER (1984) omenja, da Zoisovo korespondenco hranijo Narodna in univerzitetna knjižnica, Arhiv SR Slovenije (danes Arhiv Republike Slovenije) in Narodni muzej Slovenije (NMS). Slovenski biografski leksikon (1991) dodatno omenja še Zoisovo korespondenco iz zapuščine F. Kidriča, shranjeno na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, ki pa je danes shranjena na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU (VIDMAR 2010). Del Zoisove korespondence je v NMS prispel po 2. svetovni vojni (s skupno oznako RAR obsega 1095 enot v trinajstih svežnjih), popisal ga je FAGANEL (1999). V gradivu je 29 Schreibersovih pisem Zoisu (zajemajo obdobje od 28. oktobra 1799 do 16. februarja 1815, dve pismi nista datirani) in 20 Zoisovih osnutkov pisem Schreibersu (napisanih v obdobju od 26. decembra 1803 do 8. marca 1816, en osnutek ni datiran). Montanist Hubert Clemenz je v letih 1989–1992 prepisal iz težko čitljive gotice v latinico nad 200 rokopisnih enot iz Zoisove korespondence iz NMS (FAGANEL 1999), med njimi tudi 11 osnutkov Zoisovih pisem Schreibersu. Celotno gradivo je arhivirano na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU (FAGANEL 1999), med drugim tudi sledeči transliterirani osnutki Zoisovih pisem Schreibersu: -osnutek št.2 z dne 6. aprila 1804, začasna signatura RAR M13P11, v FAGANEL (1999) pod št. 810; -osnutek št.6 z dne 17. oktobra 1806, RAR M13P38, v FAGANEL (1999) pod št. 836; -osnutek št.7 z dne 15. novembra 1806, RAR M13P39, v FAGANEL (1999) pod št. 837; -osnutek št.8 z dne 22. januarja 1815, RAR M13P126, v FAGANEL (1999) pod št. 923; -osnutek št. 11 z dne 24. junija 1805, RAR M13P25, v FAGANEL (1999) pod št. 823; -osnutek št.12 z dne 6. julija 1805, RAR M13P26, v FAGANEL (1999) pod št. 824; -osnutek št. 13 z dne 2. avgusta 1805, RAR M13P27, v FAGANEL (1999) pod št. 825; -osnutek št.14 z dne 4. oktobra 1805, RAR M13P30, v FAGANEL (1999) pod št. 828; osnutek št.18 z dne 31. julija 1806, RAR M13P36, v FAGANEL (1999) pod št. 834; -osnutek št.22 z dne 8. februarja 1808, RAR M13P52, v FAGANEL (1999) pod št. 850 in -osnutek št.24 z dne 12. aprila 1808, RAR M13P55, v FAGANEL (1999) pod št. 853. Vsebina šestih od naštetih Zoisovih osnutkov se delno ali v celoti nanaša na človeške ribice. Tako je med drugim Zois Schreibersu redno poročal o vremenskih razmerah na Viru pri Stični (npr. da že dalj časa ni bilo dovolj močnega deževja, da bi narasle podzemne vode človeške ribice naplavile na površje) in o stanju osebkov, ki so bili že dolgo v ujetništvu (npr. kot edino spremembo pri dveh živalih, ki sta preživeli v ujetništvu že tri leta, navaja, da sta shujšani, poroča pa tudi, da sta se navadili na menjavo vode le enkrat mesečno). Schreibersu se večkrat zahvaljuje za novice o koloniji človeških ribic, naseljenih v umetnem podzemnem rovu v dvorcu Schönbrunn. Sam je iz izkušenj ugotovil, da živalim najmanj ustrezajo steklene posode, primernejše so kamnite ali lesene z veliko vode in apnenčastimi skalami. V osnutku z dne 6. aprila 1804 Zois piše o prvem poskusu skeletiranja poginjenega osebka (uspelo mu je izdvojiti le hrbtenico). V osnutku z dne 31. julija 1806 pa Schreibersu piše, da mu pošilja previdno posušen celoten skelet osebka, ki je poginil, ko se je ponoči splazil iz gojilne posode. Slednjemu osnutku prilaga tudi barvno risbo človeške ribice za primerjavo z risbami, ki jih ima Schreibers, in dodaja, da se bo Schreibersov barvni voščeni model človeške ribice brez dvoma najbolj približal naravni podobi. Podrobnosti o sami risbi ne navaja, pove pa, da je francoski častnik Siuave, sicer ljubitelj naravoslovja in arheologi-

je, vzel primerek (edini, ki so ga leta 1806 našli do konca julija), po katerem je bila ta risba izdelana. Gre torej za Dorfmeisterovo risbo (obravnavana je kasneje v članku). Za človeške ribice so se navdušili še drugi francoski častniki, zato je moral Zois v francoščino prevesti del Schreibersove razprave iz 1801. V osnutkih pisem Zois glede Schreibersovih pomislekov, ali je pri Stični moč najti žival, katere ličinka bi lahko bila »človeška ribica«, med drugim navaja, da nihče v tamkajšnji okolici še ni nikoli videl take živali, kljub temu da je območje precej obljudeno. Transkripcija celotne ohranjene korespondence s Schreibersom bi razkrila še marsikatero zanimivost in dodatno osvetlila vlogo Zoisa v preučevanju človeških ribic. Zoisova pisma Schreibersu pa so bila, tako kot tudi večina Schreibersove dokumentacije in del zoološke zbirke, uničena v požaru 31. oktobra 1848, ki je zajel dunajski muzej (ALJANČIČ 1997, 2007; ALJANČIČ 2019). Po naključju se je ohranil že omenjeni voščeni model proteusa in primerek iz izvira Rupnice, po katerem je bil le ta narejen (ALJANČIČ 1991; ALJANČIČ in sod. 1993). V Naravoslovnem muzeju na Dunaju se je model ohranil do danes, ALJANČIČ (1991) pa ne navaja podrobnosti o samem primerku.

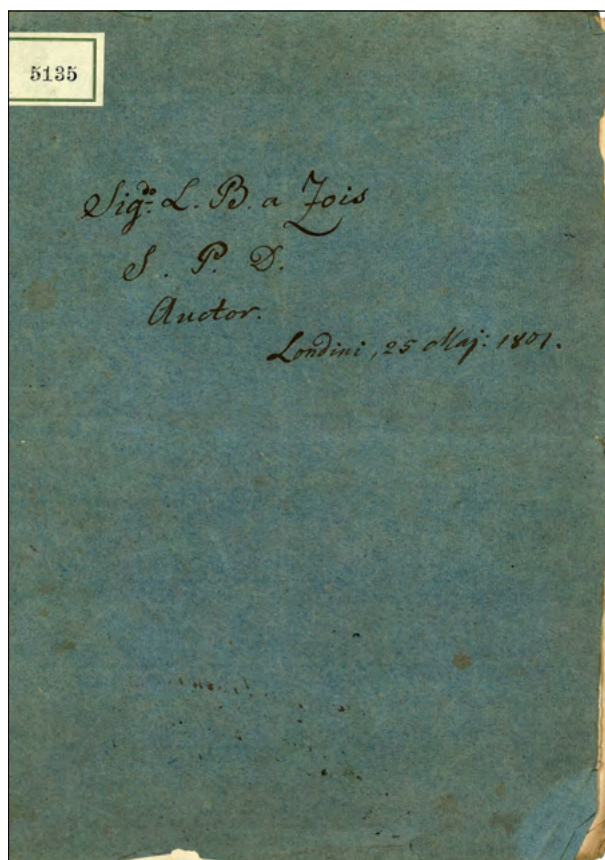
Rednih srečanj naravoslovcev na Schreibersovem domu se je kot Zoisov poslanik udeleževal jezikoslovec Jernej Kopitar (1780–1844) in je o dogajanju v dunajskih naravoslovnih krogih redno v pismih poročal Zoisu (KIDRIČ 1939; ALJANČIČ 1997). Kopitarju je Zois financiral študij prava na Dunaju.

Slika 1: Naslovna stran separata Schreibersovega dela 'A Historical and Anatomical Description of a doubtful amphibious Animal of Germany, called, by Laurenti, *Proteus Anguinus*', objavljenega leta 1801 v 'Philosophical Transactions' londonske Kraljeve družbe. Vir: Knjižnica Narodnega muzeja Slovenije

Figure 1: Cover page of a reprint of Schreibers' work 'A Historical and Anatomical Description of a doubtful amphibious Animal of Germany, called, by Laurenti, *Proteus Anguinus*', published in 1801 in the 'Philosophical Transactions' of the Royal Society of London. Source: Library of the National Museum of Slovenia

Človeških ribic Zois ni le pošiljal Schreibersu na Dunaj, marveč jih je tudi sam začel gojiti in raziskovati. Bil je prvi, ki je preučeval vedenje osebkov te vrste (ALJANČIČ 1997). Med drugim je opazoval njihovo gibanje, odzive na dnevno svetlobo, vztrajno zavračanje hranjenja in srčni utrip. Pod mikroskopom je opazoval tudi pretok krvi v škrgah (ZOIS 1807, prevod ALJANČIČ 1997). Zoisove opise živih živali in ugotovitve o njihovem vedenju je Schreibers natančno citiral v svoji razpravi iz leta 1801. Kot že omenjeno, je navedel, da so bili vsi poskusi transporta živih osebkov na Dunaj neuspešni, zato lahko posreduje opise slednjih le iz pisem, ki mu jih je skupaj s primerki poslal baron Zois. Schreibers v razpravi omenja pisma iz septembra 1795, novembra 1799 in januarja 1800. V slednjem je Zois med drugim zapisal (glede na poizvedbo Schreibersa), da so bili vsi njemu znani primerki najdeni avgusta ali septembra, so pa jih nekaj ribiči videli že julija. Avtor je tudi omenil, da Zois soglaša s Scopolijem, da gre za samostojno vrsto živali (SCHREIBERS 1801). Scopoli je namreč 3. maja 1762 o svojem odkritju nove vrste pisal Carlu Linnéju (1707–1778) (pismo z dne 3. 5. 1762, Zbirka Linnaeus Society, London, L3077.14.8., prevod SOBAN 2004). Linné jo kot take sicer ni priznal in ni uvrstil v svojo 12. izdajo 'Systema Naturae' (LINNAEUS 1766), saj je domneval, da gre zgolj za larvalni stadij (SOBAN 2004; ALJANČIČ 2019). Kot je navedel SCOPOLI (1772: 74): »Slavni Linné, ki sem mu poslal sliko, meni, da gre za ličinko kuščarice. Po mojem je to samostojen rod.« Človeško ribico pa omenja 13. izdaja 'Systema Naturae' (GMELIN 1789), v opombi, da položaj

Slika 2: Ovitek separata Schreibersove razprave 'A Historical and Anatomical Description of a doubtful amphibious Animal of Germany, called, by Laurenti, *Proteus Anguinus*' z avtorjevim posvetilom baronu Zoisu z dne 25. maja 1801, v Londonu. Vir: Knjižnica Narodnega muzeja Slovenije (signatura II. 5135)

Figure 2: The cover of the reprint of Schreiber's work 'A Historical and Anatomical Description of a doubtful amphibious Animal of Germany, called, by Laurenti, *Proteus Anguinus*' with the author's dedication to Baron Zois on 25 May 1801 in London. Source: Library of the National Museum of Slovenia (Signature II. 5135)

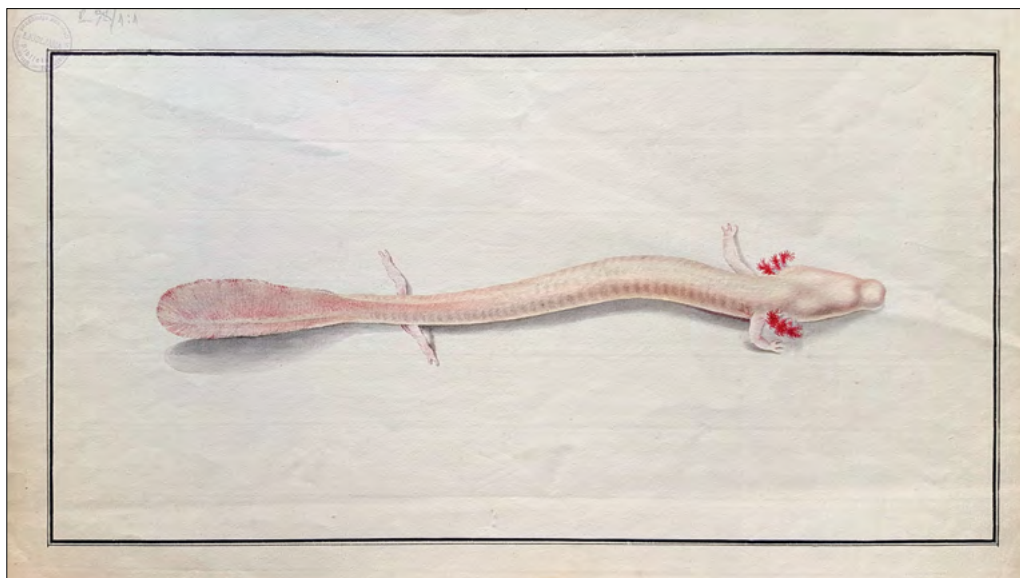

Slika 3: Naslovnica 29. številke ljubljanskega tednika 'Laibacher Wochenblatt' iz leta 1807, v kateri je bila objavljena Zoisova razprava 'Nachrichten von der im Dorfe Vir bey Sittich vorkommenden Fischart' (Poročila o vrsti ribe iz vasi Vir pri Stični). Vir: Knjižnica Narodnega muzeja Slovenije

Figure 3: Front cover of the 29th issue of the 'Laibacher Wochenblatt' (Ljubljana weekly) from 1807, which published the Zois' disquisition 'Nachrichten von der im Dorfe Vir bey Sittich vorkommenden Fischart'. From the Library of the National Museum of Slovenia

samostojne vrste ne bo verodostojen, » dokler ne bo s soglasnimi in nadvse skrbnimi opazovanji več raziskovalcev dognano, da ne doživi več nobene, morda poznejše, metamorfoze« (GMELIN 1789, prevod ALJANČIČ 1997; ZOIS 1807; SOBAN 2004; ALJANČIČ 2019). Medtem je vrsto znanstveno opisal Josephus Nicolaus LAURENTI (1768) in jo latinsko poimenoval *Proteus anguinus*. (Izvod Laurentijevega dela pod signaturo 10407 hrani knjižnica Narodnega muzeja Slovenije.) Podrobnejši in pravilnejši opis vrste je podal SCOPOLI (1772). Zois je dve človeški ribici gojil na svojem domu slaba štiri leta in živali se v vsem tem obdobju nista preobrazili (ZOIS 1807, prevod ALJANČIČ 1997). Tako je dokazal, da med dolgotrajno gojitvijo ne pride do metamorfoze ter da gre dejansko za samostojno živalsko vrsto (ALJANČIČ 1997; ALJANČIČ 2019).

Tednik 'Laibacher Wochenblatt' (priloga časnika Laibacher Zeitung) je leta 1807 objavil več kot tri strani dolgo Zoisovo razpravo z naslovom 'Nachrichten von der im Dorfe Vir bey Sittich vorkommenden Fischart' (Poročila o vrsti ribe iz vasi Vir pri Stični) (slika 3). Praktično celotna številka 29, izdana dne 18. julija 1807, je bila posvečena Zoisovi sicer nepodpisani razpravi. Zoisovo avtorstvo dokazuje predvsem korespondenca z Jernejem Kopitarjem. V pismih z dne 1. in 3. februarja 1809 ga je slednji namreč prosil za izvod članka in predlagal objavo v tujini, v kar pa Zois ni privolil (KIDRIČ 1939; ALJANČIČ 1997). V Ljubljani je bilo v tistem času zanimanje za človeško ribico veliko (ALJANČIČ 1997) in članek je bil objavljen le dan po tem, ko ga je Zois dokončal. To je razvidno iz datuma, ki ga Zois navaja za dva primerka, ki ju je takrat gojil na svojem domu. V razpravi (prevedel ALJANČIČ 1997) je Zois kot tedaj edino znano nahajališče te vrste navedel Vir pri Stični in opisal geološke in geografske značilnosti območja. Kot prvi je zapisal slovensko ime živali: »Die Landleute von Vir, die es aus Tradition und aus Erfahrung kennen, nennen es bela riba, weißer Fisch, oder zhloveshka riba, menschlicher Fisch, wegen der fingerähnlichen Artikulation der Füßchen, und wegen seiner Fleischfarbe.« (»Domačini na Viru, ki jo poznajo po izročilu in izkušnjah, jo imenujejo bela riba ali človeška riba zaradi prstaste členjenosti nožic in zaradi njene mesnate barve« (ZOIS 1807, prevod ALJANČIČ 1997: 157). Glede Linnéjeve skrbi, da ne gre nove vrste opisati zgolj po njeni ličinki, Zois navaja: »Za razrešitev problema je bilo gospodu dr. Schreibersu, takrat profesorju naravoslovja na Dunaju, poslanih več v vinskem cvetu shranjenih primerkov naših stiških ribic, da bi jih mogel anatomsko preiskati. Rezultat njegovih raziskav najdemo v Philosophical Transactions 1801, kamor ga je dr. Schreibers za svojega bivanja v Londonu dal pod naslovom A Historical and anatomical description of a doubtful amphibious animal of Germany, called, by Laurenti *Proteus anguinus*, with 2 plates.« In nadalje: » V kabinetu barona Zoisa živita zdaj (17. julija 1807) dve živalci od oktobra 1803; obe sta shujšali in postali za polovico tanjši, sicer sta zdravi. Lahko bi si mislili, da je nedoločena Linnéjeva doba, tardiozem forse metamorphosin (morda počasnejše metamorfoze), v skoraj 4 letih že več kot izpolnjena« (ZOIS 1807, prevod ALJANČIČ 1997: 157–159). V razpravi je Zois natančno predstavil izsledke lastnih opazovanj človeških ribic in opisal njihovo vedenje ter ustrezne razmere za gojitev. Tako navaja, da podnevi mirujejo na skritih mestih, ponoči pa so aktivne. Kadar so nemirne, njihove škrge nabreknejo in se temno rdeče obarvajo. Kljub zavračanju hrane lahko dolgo živijo v primernih razmerah; voda mora biti primerne temperature in sveža vsakih 4 do 5 dni, gojilna posoda pa ne sme biti izpostavljena direktni svetlobi. Omenil pa je tudi nekatere izsledke Schreibersovih raziskav; med drugim je slednji odkril, da ima človeška ribica pokrnele oči, raziskoval je tudi zgradbo spolnih organov, zgradbo dihal človeške ribice pa je primerjal z dihali drugih dvoživk. V zaključku svoje razprave Zois navaja, da so mu 26. decembra 1804 po močni odjugi prinesli 14 živali hkrati. Sicer so v izviru pri Viru pri Stični od leta 1798 dalje ujeli le 3 do 5 primerkov na leto. Vseh 14 primerkov je Zois poslal na Dunaj, kjer so jih pod pokroviteljstvom nadvojvode Janeza Habsburško-Lotarinskega (Erzherzog Johann) gojili deloma pod nadzorom Schreibersa, deloma pa v umetnem podzemeljskem rovu v dvorcu Schönbrunn (ZOIS 1807, prevod ALJANČIČ

Slika 4: Risba človeške ribice, ki jo je verjetno okrog začetka leta 1806 po naročilu barona Zoisa izdelal slikar Vincenc Dorfmeister. Skupaj z nekolorirano različico in z risbo glave gre za doslej najstarejše znane upodobitve človeške ribice, narisane po živi živali. Vir: Biblioteka SAZU; mapa z inv. št. XXV/2386:1, R98/1:1, iz zapuščine rodbine Zois

Figure 4: Drawing of an Olm by the painter Vincenc Dorfmeister, probably around the beginning of the year 1806, made to order of Baron Zois. Including uncoloured version and drawing of the head these are the oldest known depictions of a human fish, drawn upon live animal so far. Source: Library of the Slovenian Academy of Sciences and Arts; folder with Inv. No. XXV / 2386: 1, R98 / 1: 1, from the legacy of the Zois family

1997). Zoisovo objavo omenja že FANINGER (1984), kasneje še ALJANČIČ (1997, 2007), JUŽNIČ (2009a,b,c,d) in ALJANČIČ (2019). Prvemu prevodu Zoisove razprave (ALJANČIČ 1997; ponovno objavljen 2007) sta sledila še dva: JUŽNIČ (2009a) in JUŽNIČ (2009b, prevod T. Žigon in avtorja; delno ponovno objavljen v JUŽNIČ 2009d). Slednja dva Aljančičevega prevoda ne dosemeta, predvsem zaradi neustrezne biološke terminologije (WRABER 2009).

Leta 1998 je bibliotekar Drago Samec v eni izmed map z zapuščino rodbine Zois, katere del hrani Biblioteka Slovenske akademije znanosti in umetnosti, skupaj s tremi bakrorezi z upodobitvami rib odkril tri risbe človeške ribice (ALJANČIČ 1998, 2007; ALJANČIČ 2019). Dve, kolorirana (slika 4) in nekolorirana različica, prikazujeta celo žival, tretja, prav tako kolorirana, pa detajle glave človeške ribice (dorzalni in lateralni pogled) (slika 5). Marko Aljančič (1933–2007), raziskovalec in gojitelj te vrste, je v njih prepoznal že dolgo iskane risbe, ki jih je slikar Vincenc Dorfmeister izdelal po Zoisovem naročilu. Risbe sicer niso podpisane in datirane. Zois je zapisal: »Risbe po živih primerkih ih izdelal gospod Dorfmeister, profesor tukajšnje risarske šole, in so bile poslone več ljubiteljem naravoslovja« (ZOIS 1807, prevod ALJANČIČ 1997: 159). CEVC (2000: 361) navaja, da je Zois francoskemu častniku E. M. Siauvu tik pred odhodom iz Ljubljane 14.2.1806 podaril »eno sireno v žganju«. Ob tem zapisu v svojem dnevniku pa je Zois dodal, da je kolorirano podobo te živali izdelal Dorfmeister (CEVC 2000). Risba naj bi torej nastala med letom 1804, ko je Dorfmeister prišel z Dunaja v Ljubljano, in začetkom leta 1806 (CEVC 2000). Da je bila najverjetneje izdelana leta 1805, je predvidel ALJANČIČ (1998:151),

Slika 5: Risba glave človeške ribice (levo dorzalni in desno lateralni pogled), ki jo je po naročilu barona Zoisa izdelal slikar Vincenc Dorfmeister. Vir: Biblioteka SAZU; mapa z inv. št. XXV/2386:1, R98/1:3, iz zapuščine rodbine Zois

Figure 5: Drawing of the head of an Olm (left dorsal and right lateral view), painted by Vincenc Dorfmeister to order of Baron Zois. Source: Library of Slovenian Academy of Sciences and Arts; folder with inv. XXV / 2386: 1, R98 / 1: 3, from the legacy of the Zois family

ki je obenem povzel: »Tako lahko rečemo – dokler ne bomo našli risbe (morda tudi po živem primerku), ki jo je Linnéju poslal J. A. Scopoli – da gre za doslej najstarejšo znano upodobitev človeške ribice, posneto v približno naravni velikosti po živi živali.« S sklicevanjem na v članku že obravnavani osnutek Zoisovega pisma Schreibersu z dne 31. julija 1806, v katerem Zois navaja, da je edini primerek, ki so ga ujeli v letu 1806 (do datuma osnutka), odnesel francoski častnik Siauve in da je po tem primerku tudi izdelana risba, lahko čas nastanka risbe še točneje določimo, in sicer v januarju ali začetku februarja 1806. Ni pa ta podatek povsem zanesljiv, saj Zois v osnutku pisma Schreibersu z dne 17. oktobra 1806 navaja, da v tem letu niso ujeli niti enega samega primerka. Dorfmeisterove risbe so bile prvič objavljene v ALJANČIČ (1998) in ALJANČIČ (2019).

Zaključek

Zois je imel pomembno vlogo pri preučevanju človeških ribic. S pošiljanjem primerkov z Vira pri Stični je Carlu von Schreibersu omogočil natančne anatomske raziskave osebkov te vrste in predstavitev vrste znanstveni srenji. Zois je proteuse začel gojiti na svojem domu in jih preučevati. Ker so bil sprva vsi poizkusi transporta živih osebkov na Dunaj neuspešni, je Schreibers vse opise živih živali in njihovega vedenja povzel po Zoisovih pismih iz let 1795, 1799 in 1800 in jih citiral v svoji znameniti razpravi iz leta 1801. Zois je bil torej prvi, ki je preučeval žive osebkke. Svoje izsledke je predstavil v razpravi, objavljeni leta 1807. Poleg strokovnosti ima omenjena razprava poseben pomen tudi kot njegovo domnevno edino objavljeno delo.

V članku so prvič predstavljeni nekateri podatki o Zoisovem proučevanju človeške ribice, ki jih vsebuje šest osnutkov Zoisovih pisem Schreibersu, shranjenih v knjižnici Narodnega muzeja Slovenije. Prepisi izvirnikov osnutkov pisem so arhivirani na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU.

Summary

Zois sent rare specimens of Olms to naturalists abroad. He mostly supplied with them Carl von Schreibers, Director of the Vienna's Natural History Cabinet (today's Natural History Museum Vienna). Schreibers was the first to dissect Olms and examine them anatomically as well as to present them to the expert public worldwide. Zois started breeding, and researched the animal himself. He was the first who studied the behaviour of this species. The Zois' descriptions of living animals and their behaviour were accurately cited by Schreibers in his famous 1801 debate. Zois bred two Olms for nearly four years at his home, proving that longterm breeding did not result in metamorphosis into adults, thus confirming the opinion by J. A. Scopoli that it is actually an independent animal species and not merely it's larval stage.

The weekly 'Laibacher Wochenblatt' published Zois' unsigned work 'Nachrichten von der im Dorfe Vir bey Sittich vorkommenden Fischart' (Reports on a species of fish from the village of Vir near Stična) in 1807. In the disquisition Zois was the first to write down the Slovenian name of the animal, to present the findings of his own observations as well as to describe the behaviour of Olms and the appropriate husbandry conditions.

The article presents for the first time some information on Zois' study of the human fish, contained in six drafts of Zois' letters to Schreibers, kept in the library of the National Museum of Slovenia. The transcripts of the originals are archived at the Institute of Slovenian Literature and Literary Studies ZRC SAZU.

Zahvala

K besedilu sta bistvene komentarje prispevala dr. Dragan Božič (znanstveni svetnik Inštituta za arheologijo ZRC SAZU) in Gregor Aljančič (Jamski laboratorij Tular, Društvo za jamsko biologijo). Za dragocene napotke in predloge dodatnih virov literature se jima iskreno zahvaljujem. Dr. Božič me je med drugim opozoril, da knjižnica Narodnega muzeja Slovenije hrani del korespondence med Žigo Zoisom in Carlom von Schreibersom, in na nekaj del Stanislava Južniča, v katerih je obravnavana tudi Zoisova razprava o človeški ribici.

Literatura / References:

- ALJANČIČ, M., 1984: Človeška ribica v dolenskem krasu in njegovem obrobju. *Naše jame*, 26: 39–45.
- ALJANČIČ, M., 1989: "Človekova" ribica in druga imena naše jamske dvoživke. *Proteus*, 51 (9–10): 365–366.
- ALJANČIČ, M., 1991: Človeške ribice iz voska. *Proteus*, 54 (1): 41–42.
- ALJANČIČ, M., B. BULOG, A. KRANJC, D. JOSIPOVIČ, B. SKET & P. SKOBERNE, 1993: *Proteus: skrivnostni vladar kraške teme*. Vitrum, Ljubljana, 75 str.
- ALJANČIČ, M., 1997: Žiga Zois in človeška ribica. Ob 250. obletnici rojstva velikega razsvetljenca. *Proteus*, 60 (4): 152–159.
- ALJANČIČ, M., 1998: Najdene stare risbe človeške ribice. *Proteus*, 61 (4): 151.
- ALJANČIČ, M., 2007: Žiga Zois in človeška ribica. *Glasnik Slovenske matice*, 29–31, 2005/2007, 1–3: 136–144.
- ALJANČIČ, M., P. SVETINA & S. GRANDA, 2001: ZOIS, Žiga. Pp. 216 v VOGLAR D. in sod. (ur.): *Enciklopedija Slovenije*. 15. zvezek. Mladinska knjiga, Ljubljana, 416 str.
- ALJANČIČ, G., 2019: History of research on *Proteus anguinus* Laurenti 1768 in Slovenia (Zgodovina raziskovanja človeške ribice (*Proteus anguinus* Laurenti 1768) v Sloveniji). *Folia biologica et geologica*, 60 (1): 39–69.
- CEVC, E., 2000: Človeška ribica, baron Žiga Zois in slikar Dorfmeister. *Proteus*, 62 (8): 359–361.
- FAGANEL, J., 1999: *Zoisovi rokopisi. Popis I*. ZRC SAZU, Založba ZRC, Ljubljana, 183 str.
- FANINGER, E., 1984: Sigmund Freiherr Zois von Edelstein (Žiga baron Zois pl. Edelstein). *Geologija*, 27: 5–25.
- FREYER, H., 1846: Fortsetzung des Verzeichnisses der bis Ende des Jahres 1845 dem Museum in Laibach erehrten Geschenke. *Illyrisches Blatt* 36: 13–15.
- GMELIN, J. F., 1789 *Caroli a Linné, Systema Naturae* 1(3), Leipzig, 1033–1516 str.
- GROŠELJ, P., 1933: Kako so odkrili človeško ribico? *Proteus*, 1 (1): 1–7.
- HOCHENWART, F., 1838: *Protheus anguinus. Beiträge zur Naturgeschichte, Landwirtschaft und Topographie des Herzogthums Krain*, 2 Heft. Joseph Blasnik, Laibach: 37–54.
- HOPPE, G., 1984: Die Beziehungen von Baron Sigmund Zois (1747–1819) zu Berliner Naturforschern. *Geologija*, 27: 27–38.
- JUŽNIČ, S., 2009a: Med prvimi je raziskoval človeško ribico. *Delo, Znanost*, 30.4.2009, 51 (99): 19.
- JUŽNIČ, S., 2009b: Žiga Zois s človeškimi ribicami iz Stične. *Rast*, 20 (3–4): 345–353.
- JUŽNIČ, S., 2009c: Jezuitska dediščina barona Žige Zoisa (ob 200-letnici Ilirskih provinc in 190-letnici Zoisove smrti). *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 57 (3): 471–490.
- JUŽNIČ, S., 2009d: Zoisove geografske knjige. *Geografski vestnik*, 81 (1): 65–76.
- KIDRIČ, F., 1939: *Zoisova korespondenca 1808–1809. Korespondence pomembnih Slovencev I*. Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, 225 pp.
- LAURENTI, J. N., 1768: *Specimen medicum exhibens synopsis reptilium emendatam cum experimentis circa venena et antidota reptilium austriacorum*. J. T. Trattner, Viennae, 214 str.
- LINNAEUS, C., 1766: *Systema naturæ per regna tria naturæ, secundum classes, ordines, genera, species, cum characteribus, differentiis, synonymis, locis*. Holmiæ.

- SCHREIBERS, C., 1801: A Historical and Anatomical Description of a doubtful amphibious Animal of Germany, called, by Laurenti, *Proteus Anguinus*. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 91: 241–264.
- SCOPOLI, I. A., 1772: *Annus V. historico-naturalis*. Ch. G. Hilscher, Leipzig, 128 str.
- SOBAN, D., 2004: *Joannes A. Scopoli – Carl Linnaeus. Dopisovanje 1760–1775 (Correspondence 1760–1775)*. Prirodoslovno društvo Slovenije, Ljubljana, 349 str.
- STESKA, V., 1919: Baron Žiga Zoisa. (1747–1819.). Ob stoletnici njegove smrti sestavil Viktor Steska. *Dom in svet*, 32 (9/12): 277–286.
- VALENČIČ, D., E. FANINGER & N. GSPAN-PRAŠELJ, 1991: Zoisa Žiga (Sigismundus) pl. Edelstein. Pp. 832–846 v MUNDA J. et al. (ur.): *Slovenski biografski leksikon*. Petnajsti zvezek. SAZU, Ljubljana, str. 781–1049.
- VIDMAR, L., 2010: *Zoisova literarna republika: vloga pisma v narodnih prerodih Slovencev in Slovanov*. Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana, 341 str.
- WRABER, T., 2009: Dr. Južnič in (znanstvena) resnica. *Delo, Znanost*, 51 (109): 19.
- Zoisova korespondenca. Sveženj XI, (gradivo s skupno oznako RAR). Knjižnica Narodnega muzeja Slovenije (transliterirani osnutki pisem Zoisa Schreibersu arhivirani na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU).
- ZOIS, Ž. (ANON.), 1807: Nachrichten von der im Dorfe Vir bey Sittich vorkommenden Fischart. *Laibacher Wochenblatt*, 18.7.1807, 29: neoštevilčeno.